

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЯК ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті виділено три рівні аналізу проблеми самореалізації: філософський, соціологічний та психологічний. Проведено аналіз розуміння самореалізації у філософсько-психологічній літературі, визначено форми та способи самореалізації особистості. Автор вважає принципово необхідним теоретичне розмежування понять “самовираження”, “самоствердження” і “самореалізація”. Термін “самоактуалізація” у розумінні А.Маслоу близький за змістом до поняття “самовираження”. Термін “самореалізація” краще відображає сутність реалізації людиною свого потенціалу.

Останнім часом у психологічній літературі з проблем особистості простежується теза, що постійне відчуження себе в об'єктивній реальності можливе лише за умови реалізації своїх особистісних потенцій, усвідомлення та задоволення своїх потреб. Тому потреба у самореалізації особистості є однією з найпоширеніших її характеристик [1].

У психологічному словнику це поняття визначається як “прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей” [11]. У ньому відображена основна сутність цього поняття, котра є предметом дослідження багатьох психологів.

Уперше поняття “самоактуалізації” як виду біологічної потреби організму було описане у роботах К.Гольдштейна. Представник гуманістатичної течії у психології А.Маслоу запозичив цей термін і створив власну теорію мотивації, де центральне місце займає самоактуалізація як основний мотив розвитку особистості, як одвічне прагнення людини “бути тим, ким вона може бути” [Див. 3; 9].

Іншою є точка зору вітчизняних і російських психологів та філософів (В.І.Муляр, Г.О.Балл, Т.М.Титаренко, В.Г.Панок, Є.І.Головаха, О.О.Кроник, Л.В.Сохань, Д.О.Леонтьєв, Г.С.Батищев, Л.М.Коган, Л.І.Анциферова, К.О.Альбуханова-Славська), котрі

вважають, що гуманістичний погляд на цю проблему неспроможний пояснити справжній зміст процесу самореалізації. Традиційно у роботах закордонних психологів самоактуалізація розглядається з позиції розуміння її як головного біологічного мотиву людини [3]. На відміну від *західної традиції* розуміння самореалізації (тут і далі – *СР*), *вітчизняна* виділяє щонайменше три рівні аналізу проблеми *СР* особистості: *на філософському рівні* вирішуються питання про сутність людини, можливості її екстеріоризації, про суть процесу *СР* (об'єктом виступає людина як родова істота, людство загалом); *на соціологічному рівні* вирішуються питання про шляхи і способи *СР* людини у конкретних соціокультурних умовах її існування (об'єкт – соціум); *на психологічному рівні* аналізуються особистісні якості та зовнішні умови, що дозволяють особистості продуктивно самореалізуватися, досліджується мотиваційна основа *СР* та зворотний вплив об'єктивної і суб'єктивної ефективності *СР* на особистість і діяльність суб'єкта (його самооцінку, рівень домагань, психологічний вік, картину життєвого шляху, світогляд і т.д.) (об'єкт – окремий індивід у його зв'язках і відносинах з іншими індивідами і суспільством загалом).

При розгляді *СР* як потреби виникає питання: розміщена вона поряд із іншими потребами чи є "потребою потреб". Підставою для розрізнення класів потреб може служити *концепція трьох рівнів* структури особистості Г.С.Батищева. З концепцією Г.С.Батищева добре узгоджується трирівнева типологія потреб Д.О.Леонтьєва [10]. Перший рівень – це *потреби у володінні* предметом і його *фізичному споживанні*. Другий рівень – це *потреби в освоєнні форм діяльності*, кристалізованих у предметах матеріальної і духовної культури. Третій рівень – це *потреби в опредметненні*, у втіленні своїх сутнісних сил, своєї живої діяльності в предметних внесках. Відповідно до цієї моделі, потребу в *СР* можна ототожнити з третім рівнем і погодитися, що *СР* здійснюється через конкретні потреби цього рівня, розуміючи при цьому, що потреби двох інших рівнів мають іншу природу.

Сформульований критерій *СР* дозволяє розмежувати її з такими спорідненими поняттями, як *самовираження*,

самоствердження і саморозвиток, а також *самоактуалізація* у розумінні гуманістичної психології 40-х – 60-х рр. [3].

Самовираження ми розглядаємо як активність суб'єкта, спрямовану на *СР*, яка, проте, не досягає бажаного ефекту особистісного внеску, не переростає у діяння. Тобто потреба в трансляції себе виявляється недостатньо підкріпленою відповідною спроможністю.

Самоствердження має іншу мотиваційну основу, як-от: прагнення одержати суспільне визнання з боку інших “тут і тепер”, реалізуватися обов'язково таким чином, щоб скористатися ефектом цієї *СР*.

Людина і суспільство постають перед нами у діалектичній взаємозумовленості. З одного боку, людина формується як людина тільки у суспільстві. З іншого боку, людина не тільки знаходить себе у суспільстві, але, будучи творцем суспільних стосунків, створює і безперервно трансформує власну природу. Тому, хоч психологи і говорять, що сутність людини варто шукати у просторі суспільних відносин, ми не можемо ототожнити її з ними хоча б тому, що вони історично мінливі.

Класичним прикладом такого розуміння можуть слугувати погляди С.Л.Рубінштейна. У його трактуванні розвитку особистості простежується притаманний йому суб'єктно-діяльнісний підхід, тлумачення людини як суспільної істоти. “Кожна людина має свою історію, оскільки розвиток особистості опосередкований результатом її діяльності, аналогічно до того, як розвиток людства опосередковується продуктами суспільної практики, за допомогою яких встановлюється історична спадковість поколінь” [12, 17]. У працях С.Л.Рубінштейна чітко висловлено думку, що людині властиво розвиватись, реалізуючи свій потенціал, і “продукт” цієї *СР* (результат діяльності) включається у динамічну структуру особистості, стаючи її невід'ємною частиною, творячи її саму.

Л.І.Анциферова розуміє особистість як динамічну цілісну систему, яка постійно перетворюється, розвивається, і за цією змінюваністю стоїть динамізм її життєвих стосунків [2]. Людині властива споконвічна спрямованість, “телеономічність”, що лежить в основі її психічного життя, властиве бажання вийти за досягнуті

межі, “втїлити у собі універсальну родову сутність” [2, 14]. Автор припускає, що “воля” до майбутнього створює енергетичний потенціал особистості і підпорядковує собі розвиток усіх психічних процесів. Суспільство виробило особливу форму організації орієнтованої на майбутнє активності людини – діяльність. У розумінні Л. І. Анциферової, *СР* – це реалізація діяльності особистості, спрямована на реалізацію життєвих цілей. “Уміння ставити й утримувати цілі (починаючи від сенсожиттєвих до ситуативно-тактичних) забезпечує вищу форму зміни особистості – її розвиток і творчість” [2, 17].

І.С.Кон розглядає *СР* через призму соціологічних проблем та вікових особливостей людини і пов’язує зі стадією дорослості, з переходом від юності до зрілості. “Для одних людей дорослість означала розширення свого “Я”, збагачення сфери діяльності, підвищення рівня самоконтролю і відповідальності, коротше, самореалізацію, інші ж підкреслюють моменти вимушеного пристосування до обставин, втрату свободи у виявленні почуттів і т. д.” [6, 24]. Цими словами І.С.Кон описує два різних типи “Я”: “втїлене” і “оречевлене”. У першому випадку індивід впізнає себе у продуктах своєї діяльності, яку він сприймає як творчість. “Саме творчість, яким би не був її конкретний предмет, дозволяє людині відчувати всю напруженість і повноту буття” [6, 32]. У другому випадку “Я” і діяльність пов’язані лише узами зовнішньої необхідності.

Ряд авторів [10] розглядають сутність людини на іншому рівні, розуміючи її як конкретно-історичну даність, а не як універсально-діяльну спроможність людини. У діяльності, на їхню думку, сутність людини знаходить лише своє вираження. Ці два підходи до розуміння сутності людини – універсальний і конкретно-історичний, – на нашу думку, не суперечать один одному, а відображають лише два різнопланові рівні її розгляду.

Глибокий логіко-структурологічний аналіз проблеми *СР*, а також проблем ідентичності та цілісності особистості, знаходимо у працях українських психологів та філософів, зокрема В.І.Муляра. Розглядаючи *СР* як діалектичний процес, він говорить, що кожен індивід у процесі життєдіяльності прагне адекватного, повного

розкриття сутнісних сил, набутих у процесі засвоєння досвіду людства (у процесі опредметнення) *СП* індивідуальності (тобто розпредметнення). Таким чином, він (індивід) стає носієм суперечностей опредметнення і розпредметнення. “Такий взаємоперехід змісту і форми розкриває діалектику соціального та індивідуального особистості, яка проявляється у практичній діяльності” [10, 82]. В.І.Муляр визначає *СП* як опредметнення людиною її сутнісних сил у практичній діяльності.

Українські автори, колектив яких очолює Л.В.Сохань, розглядають *СП* у контексті вивчення життєвого шляху особистості і визначають її як “свідоме, цілеспрямоване опредметнення людиною своїх сутнісних сил, коли ціль не просто нав’язана ззовні, а є внутрішньою детермінантою діяльності особистості” [4, 130]. Вони зазначають, що невід’ємною умовою повноти *СП* особистості є осмислена побудова нею свого життєвого шляху з метою виконання життєвих цілей та реалізації життєвих цінностей. На думку згаданих авторів, повна, цілісна *СП* можлива лише тоді, коли особистість репрезентує не вузькоіндивідуальний інтерес, а виражає колективно-всезагальне, коли у процесі *СП* розвиваються сутнісні сили людства, створюються нові можливості для його розвитку, тобто створюється культура.

Життєвий шлях особистості може бути представлений як безперервний ланцюг актів *СП* [4]. Необхідною умовою *СП* є свідомо поставлена особистістю мети своєї діяльності. Починається *СП* із соціального самовизначення і триває все життя. Основними моментами *СП* є усвідомлення образу свого “Я”, пошук та вибір ідеалу, цінностей, здійсненню яких особистість хоче присвятити усе своє життя, формування активної життєвої позиції. Головним способом *СП* є продуктивна праця, але оскільки сфера *СП* особистості багатогранна, то вона може здійснюватись у будь-якій соціальній діяльності [5, 122]. Людина реалізує себе у створених нею предметах, відносинах, у процесі самовиховання.

На думку київських авторів, потреба у *СП* не існує у відриві від інших потреб, від самого процесу їх задоволення. Вона завжди присутня у конкретній діяльності і проявляється в ній у певний період життя.

СР, самопізнання і саморозвиток особистості – це єдиний процес. Лише у теоретичному аналізі їх можна розділити, а насправді **СР** і процес самопізнання збігаються із розвитком особистості. У процесі **СР** особистість розвивається, розвиваючись – реалізує себе. Більше того, поза **СР** особистість не може навіть оцінити власний розвиток. Якщо здібності людини не об'єктивовані, вони залишаються невідомими для самого суб'єкта [4].

Самореалізуючись, особистість завжди виходить за межі досягнутого нею. **СР** є творчість, оскільки у повній, цілісній **СР** особистість виходить не лише за межі власного розвитку, але і за межі реальних здібностей людства. Творчість постає способом самобутності людини, засобом індивідуального самовираження. Однак **СР** – не просто акт самовираження з метою самоутвердитись будь-якою ціною. Правдива, цілісна, гуманістична **СР** – це процес цілеспрямованого, усвідомленого внеску особистості в культуру [4].

Отже, становлення сутнісних сил людини – це процес розпредметнення предметних форм культури (продукти людської діяльності, результат об'єктивності людського буття). Тим самим людина опановує кристалізовані в ній сили і здібності, вироблені людством за свою історію. Процеси розпредметнення та опредметнення постають стосовно один одного не лише як необхідні умови, передумови один одного. Вони виявляються нероздільними вже в рамках однієї діяльності, що постає як єдність розпредметнення й опредметнення [8], [11].

Отже, у сучасній психології **СР** визначається через категорію опредметнення, а саме як "...свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній соціальній діяльності" [8, 151].

Звернемося тепер до конкретних форм, у яких може виявлятися **СР**. На думку російських психологів, існує два шляхи "утвердження людиною себе", реалізації нею своєї людської сутності: **культуралізація** – предметно-перетворювальна діяльність, що завершується творенням об'єктів матеріальної і духовної культури, і **персоналізація** – трансляція себе на інші особи. На цьому етапі виникає результативний аспект **СР**.

Розуміння *СП* переважно як культуралізації подано у працях Л.М.Когана [5] і його співробітників, де реалізація сутнісних сил людини в будь-якій соціальній діяльності називається культурною (творчою) діяльністю. Однак сутнісні сили можуть опредметнюватись не лише в матеріальних і матеріалізованих формах, але й у структурах суспільної психології та ідеології, а також у продуктах народної творчості.

Отже, на нашу думку, провести чітку межу між культуралізацією і персоналізацією важко. Можливі випадки, коли персоналізація суб'єкта в інше обертається згодом фактом величезної культурної значущості (культ особи Й.В. Сталіна, наприклад). Але це не заважає розрізнити культуралізацію і персоналізацію як дві взаємозалежні форми реалізації людиною своєї родової сутності у вільній творчій діяльності. У процесі *культуралізації* людина опредметнюється в об'єкті; у процесі *персоналізації* – в іншому суб'єкті.

Поряд із суб'єктивним боком, *СП* індивідів має й об'єктивний. Предметні внески у культуру і в інших людей розпредметнюються іншими індивідами, що освоюють втілені в них сутнісні сили і розвивають на їх основі власні сутнісні сили. Отже, *СП* кожної конкретної особистості є ланкою загального процесу обміну сутнісними силами між індивідами. У цьому полягає одне з важливих розходжень між психологічними теоріями самоактуалізації Заходу і розумінням *СП* людини як опредметнення її сутнісних сил, мотивом якого виступає прагнення продовжити своє буття як особистості в інших людях, транслюючи свою індивідуальність через продукти творчості, а також через безпосередньо вироблені зміни в інших людях. Таким чином, єдиним критерієм *СП* у поглядах російських і вітчизняних психологів є результат діяльності, оскільки прогрес культури можливий тільки на фундаменті історичної спадкоємності особистісного буття [13].

Але людина не тільки прагне реалізувати свій наявний "багаж", вона прямує ще і до розвитку, збагачення своїх сутнісних сил, щоб згодом мати можливість реалізуватися на більш високому рівні, або ж цей розвиток може виступати як самоціль. *Саморозвиток* тісно пов'язаний із *СП*, проте не тотожний до неї

і має, на наш погляд, іншу мотиваційну основу. Для ряду традицій східних культур характерна спрямованість на поглиблений саморозвиток при мінімальному прагненні до нього. Протилежний приклад демонструють деякі люди похилого віку, що прагнуть ділитися своїм життєвим досвідом із молодшими, учити їх, проте змінити свою точку зору, збагатити свій досвід вони не вважають за потрібне.

Розмежування *СР* з такими процесами як самовираження і саморозвиток має, на наш погляд, принципове значення. Адже поняття самоактуалізації, що А.Маслоу визначає формулою: "Людина повинна бути тим, ким вона може бути" [8, 153], на нашу думку, охоплює усі ці процеси, ігноруючи істотні розходження. Ця теоретична аморфність самого поняття самоактуалізації у розумінні А. Маслоу сильно ускладнила можливість його операціоналізації.

Виходячи із визначення самоактуалізації А.Маслоу, ми провели опитування 70 жінок віком від 40 до 50 років на предмет розуміння ними понять самоактуалізації та *СР*. Опитуваним пропонувалось оцінити за шкалою від 0 до 9: 1) наскільки повно вони використовують свій особистісний потенціал; 2) наскільки повною є їх самореалізація. Ніяких пояснень щодо відмінностей першого і другого, тобто понять самореалізації та самоактуалізації, свідомо не висловлювалось.

Результати були такими: 71% респондентів оцінили реалізацію потенціалу здебільшого на 1 бал вище, ніж самореалізованість. У решті оцінки або однакові, або, що дуже рідко, повнота самореалізації оцінюється вище, ніж реалізація особистісного потенціалу. Це підтвердило нашу гіпотезу про те, що поняття самоактуалізації у розумінні А.Маслоу та *СР* у розумінні вітчизняних психологів мають різний зміст. Термін "самореалізація", на нашу думку, є повнішим, ширшим, теоретично краще розробленим, глибше обґрунтованим і справедливо підкреслює результативний компонент.

Тому ми тепер і у подальших дослідженнях будемо використовувати не термін "самоактуалізація", який вживають А.Маслоу, К.Роджерс та інші зарубіжні автори, а "самореалізація", характерний для вітчизняної психології. Ми погоджуємось із розумінням *СР* як "...свідомого, цілеспрямованого процесу розкриття

й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній соціальній діяльності” [8, 154]. Радянській традиції у психології притаманний діяльнісний підхід і розуміння людини як суспільної істоти, що формується, розвивається, самореалізується в умовах суспільних відносин. Сучасна психологічна наука виокремлює об’єктивний і суб’єктивний аспекти *СР*, розуміє її як культуралізацію або як персоналізацію. На наш погляд, чітко розмежувати ці поняття дуже важко, оскільки це *дві взаємозалежні форми реалізації особистістю своїх сутнісних сил*.

1. Альбуханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – Москва: Мысль, 1990. – 299 с.
2. Андиферова Л.И. Личность с позиции динамического подхода // Психология личности в социалистическом обществе. Личность и ее жизненный путь / Ред. Б.Ф.Ломов, К.А.Альбуханова-Славская. – Москва: Наука, 1990. – С. 7 – 17.
3. Андиферова Л.И. Некоторые вопросы исследования личности в современной психологии капиталистических стран // Теоретические проблемы психологии личности / Отв. ред. Е.В.Шорохова. – Москва: Наука, 1990. – С. 278 – 317.
4. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Отв. ред. Л.В.Сохань. – К.: Наукова думка, 1989. – 290 с.
5. Коган Л.Н. Человек и его судьба. – Москва: Мысль, 1988. – 283 с.
6. Кон И.С. Открытие “Я”. – Москва: Политиздат, 1978. – 367 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 576 с.
8. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу // Вопросы психологии. – 1987. – №3. – С. 150 – 157.
9. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз). – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 214 с.
10. Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов Л.В. – СПб.: Питер, 2000. – 480 с.
11. Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – Москва: Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1997. – 720 с.
13. Столин В.В. Самосознание личности. – Москва: Изд-во МГУ, 1985. – 284 с.

Виктория Гупаловская. Самореализация как проблема развития личности в современных психологических исследованиях. В статье выделены три уровня анализа проблемы самореализации: философский, социологический и психологический. Проведен анализ понимания самореализации в философско-психологической литературе, определены формы и способы самореализации личности. Автор считает принципиально необходимым теоретическое разграничение понятий *самовыражение*, *самоутверждение* и *самореализация*. Термин "самоактуализация" в понимании А. Маслоу близок по смыслу к понятию "самовыражение". Термин "самореализация" лучше отображает сущность реализации человеком своего потенциала.

Victoria Hupalovska. Self-realization as the problem of a personality's development in modern psychological research. Three levels of self-realization problem: philosophical, sociological and psychological are pointed out in the article. The analyses of understanding of self-realization in philosophical-psychological literature has been made and forms and methods of personal self-realization were defined. The autor considers theoretical determination of the notions self-expression, self-determination and self-realization to be quite necessary. The term "self-realization" in Maslow's understanding is close in sense to the conception "self-expression". The term "self-realization" better expresses the main point of the man's realization of potential.